

▲ Účastník pietního shromáždění v Osvětimi, 2. 8. 2017. Foto MRK – Adam Holubovský

Obětujeme Romy ve prospěch vědy?

Kritická reflexe pojmů „porajmos“ a „holokaust“ v diskurzu (nejen) romistické historiografie

ABSTRACT:

The article deals with the introduction and usage of the terms “Porajmos” and “Holocaust” in the context of Romani history. The analysis of the etymology and use of these terms in Czech and Slovak society make it possible to discuss the perspective through which Romani history is being viewed. Through their unilateral perspectives, these terms simplify the image of Roma and other participants of that persecution and disregard the active Romani figures and local perpetrators who participated in the persecution. The artificial term “Porajmos”, presented as an authentic Romanes-language equivalent of the term “genocide”, does not fully reflect the perspective of the witnesses, but rather activists’ motivations, and the definition of the “Holocaust” does not include Roma, which is not only a question of terminology, but also a reflection of a de facto ignorance of Romani history as part of “great” history. This restriction and adaptation of these terms is not just a reflection of reality, but also can be a construction by and of it.

Key words: Holocaust, Porajmos, eternal victims, witnesses, activism, historical context

ABSTRAKT:

Článek se zabývá zavedením a používáním pojmů označujících genocidu Romů, „porajmos“ a „holokaust“ v kontextu pojetí romské historie. Analýza etymologie a užívání termínů v česko-slovenském prostředí umožňuje otevřít polemiku nad perspektivou, s jakou je na dějiny Romů nahlíženo. Termíny svou jednostrannou optikou unifikuji představu o Romech i dalších aktérech pronásledování, přecházejí aktivní romské činitele, ale i lokální spolupachatele, kteří se na perzekuci podíleli. Zatímco uměle zavedený pojem „porajmos“, představovaný jako autentický romský ekvivalent perzekuce, dostatečně nereflektuje přístup pamětníků, ale aktivistické motivace, u termínu „holokaust“ se pořád ve společnosti potýkáme s definicí, jež zapomíná na Romy, což není jen otázkou terminologie, ale i odrazem faktické ignorace romské historie jako součásti „velkých“ dějin. Toto omezování a přizpůsobování pojmů pak nemusí být jen zrcadlem reality, ale i její samotnou konstrukcí.

Klíčová slova: holokaust, porajmos, věčné oběti, pamětníci, aktivismus, historický kontext

Několik posledních let dochází v souvislosti s připomínáním tragických osudů Romů za druhé světové války a rozšiřováním povědomí o jejich pronásledování k průlomovým událostem. Tou zřejmě nejaktuálnější v České republice je usnesení vlády č. 750/18 ze dne 4. 9. 2017 o odkupu vepřina v Letech

u Písku, na místě bývalého tzv. cikánského tábora,¹ čemuž předcházela letitý a neutichající tlak na nejvyšší státní představitele ze strany pozůstalých, odborníků a aktivistů. Plánovaným zpíetněním místa se tím veřejnosti otvírá nejen debata o budoucí podobě památníku, ale i prostor pro vytří-

Renata Berkyová

Bc. Renata Berkyová je absolventkou Romistiky na Karlově Univerzitě v Praze. Působí v Pražském fóru pro romské dějiny (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR). Email: renkabery@gmail.com

POZNÁMKY

¹ Do správy získalo státní majetek Muzeum romské kultury, jakožto státní příspěvková organizace Ministerstva kultury České republiky (MKČR). Od 25.1.2018 je tak tomu i v případě druhého bývalého tzv. cikánského tábora v Hodoníně u Kunštátu. Viz. Lety u Písku. <https://letypamatnik.cz/soucasnost/> [online]. [cit. 2018-11-12]. Dostupné z: <https://letypamatnik.cz/soucasnost/>

² Lze se setkat s dalšími modifikacemi téhož pojmu: *porajmos*, *poraimos* apod.

³ Holokaust s „k“ je v textu upřednostňován s odkazem na etymologii z řečtiny; holokaust s „c“ je uváděn v případě citací apod., nebo označen kurzívou či uvozovkami

⁴ NEČAS, Ctibor. Cikánská otázka v letech 1938–1942. *Časopis Matice moravské*. 91. 3-4, 1972, s. 305–315.

⁵ POLANSKY, Paul. *Tábor smrti Lety: Vyšetřování začíná (1992–1995)*. [Hradec Králové]: Antifašistická akce, Československá anarchistická federace, Institut kritických studií. 2014.

⁶ Např. NEČAS, Ctibor. Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939–1945. In: *Spisy Pedagogické fakulty UJEP v Brně*. sv. 19, BRNO: UJEP, 1981. Týž: *Andrůda taboris. Věžňové protektorátních cikánských táborů 1942–1943*. Brno: Městský výbor ČSPB, 1987. Týž: *Aušvicate hi khér báro: Čeští věžňové cikánského tábora v Osvětimi II-Brzezince*. Brno: Masarykova univerzita, 1992. Týž (ed.). *Nemůžeme zapomenout = Našti bisteras: nucená táborová koncentrace ve vyprávěních romských pamětníků*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 1994.

Viz též LHOTKA, Petr – ZÁVODSKÁ, Milada. Profesor Ctibor Nečas – historik a zakladatel vědeckého zkoumání holocaustu Romů. *Romano Džaniben*. 20. 1, 2013, s. 7–19.

⁷ „If the evidence was not on paper, he ignored it. If evidence was missing, like big gaps in correspondence, accounts, arrival lists, and transport to Auschwitz, he ignored that too, never considering that what he had found had actually been left as a coverup of what really had happened“ (překlad do češtiny autorka textu) POLANSKY, Paul. Czechoslovakian Romanies from 1938–1945. (by Ctibor Nečas). *Journal of the Gypsy Lore Society*. 5. 6, 1996 (book reviews), s. 107–110.

bení veřejného diskurzu o genocidě romského obyvatelstva a s tím spojený způsob uchopení a interpretace této části romské historie společenskými vědami.

Těžiště přehodnocování konceptu genocidy Romů z dnešního úhlu pohledu tkví v převracení optiky, jakou na historii Romů nazíráme a s jakými tendencemi ji interpretujeme. Dějiny Romů se totiž stále ocitají v jakési bublině, izolované podobě, což nezřídka nereflektují ani mnozí akademici a implicitně se dopouštějí vyčlenění dějin Romů z širšího historického kontextu. Historie Romů se tak ocitá v centru zájmu spíše jako exotický prvek a marginalizované téma, než jako nedílná součást (českých) dějin. Následující text pojednává o zavedení a používání pojmu *porajmos*², na jehož příkladu se pokusíme s tímto pojetím romských dějin polemizovat. *Porajmos* je ve veřejném diskurzu často používán ve smyslu perzekuce Romů za druhé světové války, aniž by byla jeho etymologie pro mnohé z jeho šířitelů známá, a nezřídka se dopouštějí chybné interpretace a její neustálé recyklace. Při dalším bádání o terminologickém označování rasové perzekuce vztahující se k druhé světové válce se budeme věnovat také pojmu holokaust³, který nám pomůže objasnit některé paralely s užíváním *porajmos*. Text tohoto článku si klade za cíl objasnit původ pojmu *porajmos*, položit si otázky, které se k jeho užívání, jako i k užívání termínu holokaust, vztahují a integrovat terminologii týkající se perzekuce Romů do kontextu pojetí romské historie, potažmo historie české.

Spor jako katalyzátor změny

V 90. letech, kdy se americký novinář, Paul Polansky, začal (náhodným objevem při amatérském rodopisném bádání v archivu) intenzivně zajímat o tábor v Letech u Písku, se hovořilo o „zapomenutém holokaustu“. Ve skutečnosti existovala v užším okruhu odborníků (zejména historiků a romistů) rozpracovaná určitá míra historického poznání a jedna z prvních historických studií a publikací, které k tématu na území Čech byly publikovány, vyšla už v roce 1972 z pera historika Ctibora Nečase.⁴ Polansky však po seznámení se s dosavadními texty a archiváliemi, které objevil, nabyl přesvědčení, že to, jak bylo s Romy zacházeno v době Protektorátu, je v existujících publikacích popsáno buď nedostatečně, anebo se záměrem neuvést všechny příčinné okolnosti, a to i přesto, že do roku 1992, kdy datuje svůj začátek výzkumu,⁵ vydal zejména Ctibor Nečas k tématu desítky odborných textů v Čechách i v zahraničí, včetně několika monografií.⁶ V recenzi k jedné z nich Polansky zpochybňuje metodologii a objektivní přístup Ctibora Nečase coby historika, a mimo jiné tvrdí: „Pokud důkaz nebyl na papíře, ignoroval ho. Pokud důkaz chyběl, například v korespondenci, účtech, seznamech příjezdů či transportů do Osvětimi, taky to ignoroval a nepřipouštěl, že to, co zaznamenal, je ve skutečnosti jen zástěrkou pro to, co se opravdu stalo.“⁷ Ctibor Nečas publikuje záhy svou reakci, v níž tato obvinění a zkreslené informace kategoricky odmítá, dokazuje nepravdivost tvrzení a uvádí: „Odmítám přítom

možnost, kterou pošetile doporučuje Polansky, totiž překlenout mezery v literatuře, a zejména v pramenech smělymi hypotézami, čímž by se však odborné dílo přeměnilo v planou fikci.⁸ V následujícím roce zveřejňuje reakci také v odborném časopise *Journal of the Gypsy Lore Society*, ve kterém Polansky publikoval zmíněnou recenzi.⁹ Klíčový bod, ve kterém se P. Polansky s C. Nečasem rozchází, tkví v jejich rozdílném metodologickém přístupu, zpracování a osobním zaujetí, jež do práce prosakuje. Zatímco profesor Nečas systematicky zpracovává dostupné a zpětně ověřitelné prameny vztahující se k osudům Romů za druhé světové války, včetně zdokumentování vzpomínek přeživších, Paul Polansky staví svou práci¹⁰ na detailním reportážním popisu vlastních emocí, pohnutek a domněnek či soudů hraničících s konspiračními teoriemi, hojně podpořenými citacemi pamětníků, jejichž parafráze vydává za autentické. Při srovnávání těchto přístupů a vůbec sledování polemiky, zda a jak se zpracovávají osudy Romů za války, je ovšem nezbytné si uvědomit základní rozdíl, který spočívá v rozdílu mezi prací novináře a postupů historika, který je v „kauze Lety“ zřejmý a na který upozorňuje také historik Jaroslav Valenta: „Jde ovšem o to, aby (...) mediální posun proporcí nedospěl tak daleko, aby se jím posléze zcela změnil obraz podstatných rysů popisované události. (...) Toho se vcelku lehce dosahuje soustavným méně racionálním a spíše emocionálním popisem jevu.“¹¹

Jana Horváthová zpracovává a hodnotí celou mediální „kauzu Lety“, a ze-

jména roli, jakou v ní sehrává Paul Polansky, přičemž jeho konkrétní tvrzení konfrontuje s výsledky práce Muzea romské kultury, například v oblasti výpovědí identických pamětníků.¹² Horváthová – ač v závěru konstatuje, že se Polansky stal obětí vlastní konstrukce, kterou se mu nepodařilo doložit – oceňuje jinou perspektivu, již Polansky coby cizinec nabízí. Tedy pohled zvenčí poukazující na „reálný vztah Čechů a Romů“ a „neustálý výsměch Romům, který tuzemská veřejnost jako nic negativního nevnímá, nebo jej spíš už nevnímá vůbec“.¹³ Jak Horváthová dodává: „... o holocaustu protektorátních Romů musely být řečeny skandální informace, aby si toho tématu u nás někdo všiml,“¹⁴ což navíc Polansky podpořil svým spravedlivým rozhořčením a aktivistickým entuziasmem, a tak se mu, i přes kritiku jeho nesystematičnosti, přibarvování skutečnosti a argumentačních faulů, již se mu dostalo ze strany akademiků, podařilo přitáhnout pozornost médií (nebo právě proto) a otevřít téma perzekutivního jednání vůči Romům, které bylo ze strany státu bagatelizováno nebo skutečně přehlíženo. Jak Polansky upozorňuje české (ale i zahraniční) veřejnosti se otevřelo téma, které bylo doposud známé jen úzkému kruhu zasvěcených (nepočítáme-li přeživší a pozůstalé), a rasové pronásledování Romů, které vyvrcholilo v letech 1942–1945, tak teprve padesát let po skončení války začala veřejnost brát vůbec v potaz. Velká míra pozornosti začíná být směřována k lokalitě bývalého tábora v Letech u Písku, ve kterém internované romské vězně hlídali čeští četníci a na jehož půdě byla v první polovině sedm-

⁸ NEČAS, Ctibor. Odpověď Paulovi J. Polanskému. *Most*. 19–20, 1996, s. 13.

⁹ NEČAS, Ctibor. Correspondence. *Journal of the Gypsy Lore Society*. 5. 7, 1997, s. 51–53.

¹⁰ POLANSKÝ, Paul. *Těžké mlčení. Svědectví těch, kteří přežili Lety. Vzpomínky vězňů romského koncentračního tábora v Letech*. Praha: G plus G. 1998. Týž: *Tábor smrti Lety: Vyšetřování začíná (1992–1995)*. [Hradec Králové]: Antifašistická akce, Československá anarchistická federace, Institut kritických studií, 2014.

¹¹ VALENTA, Jaroslav. Mediální debata o táboru v Letech očima historika. In: *Historikové a kauza Lety*. Praha: Historický ústav AV ČR. Academia, 1999. s. 9–15.

¹² HORVÁTHOVÁ, Jana. Fenomén Polansky. *Romano džaniben*. 22. 1, 2015, s. 87–104.

¹³ Tamtéž, s. 102.

¹⁴ Tamtéž, s. 101.

¹⁵ ZDARILOVÁ, Eva. *Proces odškodňování obětí romského holocaustu v České republice*. Bakalářská práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. 2007.

¹⁶ V 50.–60. letech se jednalo o jednotlivé rodiny přeživších nebo pozůstalých, od konce 60. let a pak v první polovině 70. let i organizovaně, přes Svaz Cikánů-Romů, který také ve velké míře pomáhal přeživším s obtížnou byrokracií při získání odškodnění za rasové pronásledování a věznění, případně odbojářskou či partyzánskou činností. O činnosti Svazu Cikánů-Romů a jeho Komise bývalých vězňů koncentračních táborů viz VIKOVÁ, Lada, ZÁVODSKÁ, Milada. *Dokumentace genocidy Romů za 2. světové války v Československu – nálezová zpráva: diskontinuita a kontinuita odhalování historie Romů po roce 1946*. *Romano džaniben*. 23. 2, 2016, s. 107–124.

¹⁷ V roce 1960 např. vznikl krátký dokumentární film *Nezapomeňte na tohle děvčátko* v režii Miroslava Barty, v němž lze zahlédnout kříž postavený pravděpodobně v blízkosti tábora a pohřebiště obětí v letech u Písku. Podle nepodložených svědeckých ho položili samotní přeživší a pozůstali.

¹⁸ Původní strojopisná monografie vznikla v roce 1982 pod názvem *Země utrpení*, knižní podoba se dočkala v roce 1987 v upravené verzi pod názvem *The Pariah Syndrome* (Párijský syndrom). Pod stejným názvem se objevuje v roce 1999 na internetu verze rozšířena o nové pasáže oproti knižní podobě. Český překlad byl pak pořízen z této verze pod názvem *Země utrpení* vyšel v roce 2001. Viz HANCOCK, Ian. *Země utrpení, Dějiny otroctví a pronásledování Romů*. Praha: Signeta, 2001.

¹⁹ HANCOCK, Ian. A Glossary of Romany Terms. *The American Journal of Comparative Law*. 45. 2, 1997, s. 329–344.

²⁰ HANCOCK, Ian. On the interpretation of the word: „porrajmos“ as holocaust. In: HAYES, Michael, ACTON, Thomas (ed.) *Travellers, Gypsies, Roma: The Demonisation of Difference*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2007, s. 54.

desátých let vybudována (a až do konce roku 2017 provozována) velkovýkrmna veprů. Českou společnost nutil zvyšující se počet svědectví a propagace dosud v tichu vznikajících historických textů ohlédnout se za stínem vlastní historie a čelit nárokům na vyrovnání v současnosti, a to včetně procesu odškodňování romských obětí rasové perzekuce.¹⁵

Třeštit oči bez Romů

I přes všechny snahy jednotlivců v poválečném období¹⁶ dostat alespoň elementárního uctění památky romským obětem¹⁷ se tak Romy, jako skupině podrobené genocidě, začala česká společnost zabývat až v 90. letech vlivem příznivého porevolučního období, v němž se po pádu Železné opony otevírá možnost zahraničních kontaktů. A právě díky přetrvávajícím snahám a houževnatosti úzkého okruhu lidí se mohlo navázat na aktuální světový vývoj, který byl například v sousedním Německu z hlediska romské etnoemancipace a poválečného vyrovnání mnohem rychlejší. O etapu nacistického pronásledování Romů se tak začínají zajímat další odborníci i širší veřejnost, včetně novinářů a aktivistů. Jedním ze zahraničních autorů romského původu, který se o historii Romů, potažmo dějiny období druhé světové války, zabývá, je také Ian Hancock, profesor Texaské univerzity, který ve své monografii z roku 1987 *The pariah syndrome*¹⁸ popisuje Romy jako oběti pronásledování od zotročování v Rumunsku až po genocidu ve 20. století. Hancock, jako uznávaný lingvista a romista, uvedl mimo jiné v předním odborném časopise do slov-

▲ Titulní strana knihy *Po Židoch Cigáni*. Výpovědi Romů, kteří prožili období druhé světové války na Slovensku uspořádala Milena Hübschmannová (vydalo nakladatelství Triáda v Praze, 2005).

níčku romských slov termín *O Baro Porrajmos* jako specifické romské vyjádření pro nacistickou perzekuci Romů.¹⁹ Toto označení, jak sám Hancock uvádí, převzal od kalderašského Roma, jehož jméno si už nepamatuje, při neformální debatě nad romským pojmenováním holocaustu v rámci konference v roce 1993 v Rumunsku.²⁰ Termín se objevuje ve všech Hancockových textech dotýkajících se perzekuce Romů za druhé světové války, kde *porajmos* platí za romský ekvivalent „holocaustu“.

Z lingvistického hlediska vychází kalderašský termín *porrajmos* z kořene

slovesa (*te*) *porrav-el* s nominální koncovkou: *-imos*, jež je typická pro olašské dialekty romštiny.²¹ Sloveso může mít v romštině několik významů, v závislosti na rozšíření pojmu v konkrétních dialektálních skupinách či kontextu, ve kterém se použije: „otevřít, rozevřít, rozpárat“, ale také „rozevřít nohy“,²² ve slovenské romštině zejména pak „třeštit, široce otvírat“ (oči, pusu), přeneseně i „žasnout, divit se“.²³ Fulmek pak uvádí, že v dialektech lovárštiny se pojem chápe jako „pohlavní odhalení, odkrytí“.²⁴ Jako substantivum pak v některých varietách romštiny může termín vyjadřovat „otvor, znásilnění, vagínu“, což uvádí jako jeden z významů i sám Hancock.²⁵

I přes kontroverzní možnosti překladu Hancock zavedení pojmu, a tím i zásadní posunutí jeho významu, obhajuje. Argumentuje například tím, že v romštině lze vyjádřit určité vazby za použití vulgarismů.²⁶ odborníci na poli lingvistiky a romistiky jsou však vůči použití kritičtí. V roce 2013 proběhla na Slovensku diskuze ohledně názvu projektu zaměřeného na připomínku obětí perzekuce, ve které autoři navrhovali namísto *Porraimos* název *Ma bisteren!* Projekt iniciovaný Zuzanou Kumanovou a Arne Mannem, kteří mají dlouholeté zkušenosti s romskými pamětníky a jejich výpověďmi, byl ojedinělý zejména proto, že byl prvním velkým a uceleným projektem zabývajícím se perzekucí Romů za druhé světové války na Slovensku.²⁷ Na straně obhájců veřejného používání termínu *porajmos* stáli např. Peter Pollák (tehdejší zmocněnec vlády Slovenské republiky pro romské komunity) či

Jozef Banyák (režisér), kteří, ač se romským tématem také zabývají, zohledňovali v diskuzi nad názvem koncertu, jež byl součástí projektu,²⁸ spíše „srozumitelnost“ u diváků než perspektivu pamětníků, a to i přesto, že tvůrci a realizátoři projektu usilující o změnu názvu pojem konzultovali s uznanými překladateli a tlumočníky romského jazyka.²⁹ Arne Mann pak publikoval článek, ve kterém shrnuje vyjádření českých, slovenských a polských odborníků vymezujících se vůči tomuto zastřešujícímu termínu, jež dostatečně perzekuci Romů nevystihuje, naopak představuje určité riziko nepochopení a odstupu ze strany pamětníků.³⁰ Široký dosah užití termínu *porajmos* můžeme registrovat i v českém prostředí. Příkladem jsou třeba stránky věnující se popírání romského holokaustu www.nepopirej.cz, které mají v záhlaví výrazným písmem uvedeno: **PORAJMOS POPÍRÁNÍ**, anebo edukativní dokumentární film *Unikli jisté smrti – přežili Porajmos*, který natočili studenti Audiovizuální tvorby Slezské univerzity pod vedením Moniky Horsákové.³¹ A různé další texty, zejména z oblasti populárně-naučných, jejichž autoři nekriticky přijímají pojem *porajmos* jako legitimní pojmenování perzekuce Romů vycházející z romštiny. Nově zavedený termín se v romisticko-historickém diskurzu rychle ujal zejména mezi těmi aktivisty a badateli, jejichž motivací je demonstrovat „autentický“ romský aspekt ve svých projektech či pracích, aniž by znali skutečné výpovědi a jazyk pamětníků. Polský sociolog zabývající se dlouhodobě romským tématem Slawomir Kapralski,³² jehož vyjádření cituje Arne Mann, k tomu

²¹ Můžeme se setkat také s pojmenováním vlašské dialekty, kam také spadá kalderaština.

²² ROMLEX, lexical database. [online]. [cit. 2018-11-12]. <http://romani.uni-graz.at/romlex/>

²³ HÜBSCHMANNOVÁ, Milena – Hana, ŠEBKOVÁ – Hana, ŽIGOVÁ, Anna. *Romsko-Český a Česko-Romský kapesní slovník*. Praha: Nakladatelství Fortuna, 2001.

²⁴ FULMEK, Romano Ervin. Slovo *porraimos* / *porrajmos* z jazykového hlediska. In: KUMANOVA, Zuzana, MANN, Arne, B. (ed.) *Nepriznaný holocaust. Rómovia v rokoch 1939-1945*. Bratislava: Občianske združenie In minorita, Slovenské národné múzeum, Ústav etnológie SAV, 2007, s. 53.

²⁵ HANCOCK, Ian. On the interpretation of the word: „porrajmos“ as holocaust. In: HAYES, Michael, ACTON, Thomas (ed.) *Travellers, Gypsies, Roma: The Demonisation of Difference*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2007, s. 55.

²⁶ Jako příklad uvádí vazu: *xav tjo kar* (pozn. autorky textu: v doslovném překladu „sním tvůj penis“, v přeneseném významu, za určitých okolností, vyádnění prosby, laskavého požadavku, lásky, náklonnosti; převážně v rámci rodiny, nežádka od rodičů směrem k dítěti). Viz tamtéž, s. 56.

²⁷ Detabuizace rasového pronásledování Romů za 2. svět. války na Slovensku probíhala ještě pomaleji než v ČR, zatímco první památník obětem byl v České republice odhalen v roce 1995, na Slovensku to bylo až o deset let později. Viz KUMANOVA, Zuzana. Niekoľko poznámok k projektu *Ma bisteren!*. *Romano džaniben*. 20. 2, 2013, s. 97–107.

²⁸ Název *Ma bisteren!* byl pro projekt nakonec prosazen, ovšem koncert, jež byl součástí projektu, byl odvysílán Slovenskou televizí 30. 6. 2013 pod názvem *Porajmos – rómsky holocaust*.

²⁹ Šlo o Jána Hera, Stanislava Cinu, Viliana Zemana, Rastu Pivoňa – licencované překladatele a tlumočníky, Františka Godlu – překladatele, Eriku Godlovou – tlumočnicí s mezinárodními zkušenostmi, Danielu Šilanovou – šéfredaktorku Romano nevo fil a Kláru Orgovánovou – Zmocněnkyni vlády SR pro romské komunity. MANN, Arne B.: Kauza holocaust verzus *porrajmos*. In: KUMANOVA, Zuzana, MANN, Arne, B. (ed.) *Pripominanie rómskeho holocaustu*. Bratislava: In Minorita, 2014, s. 47.

³⁰ Tamtéž s. 47–52.

³¹ Pant, o. s. 2015.

³² KAPRALSKI, Slawomir – MARTYNIAK, Mariar – TALEWICZ-KWIATKOWSKA, Joanna. *Voices of Memory 7. Roma in Auschwitz*. Oswiecim: Auschwitz-Birkenau State Museum, 2011.

³³ MANN, Arne B.: Kauza holocaust verzus porrajmos. In: KUMANOVÁ, Zuzana, MANN, Arne, B. (ed.) *Pripomínanie rómskeho holocaustu*. Bratislava: In Minorita, 2014, s. 47–52.

³⁴ MATRAS, Yaron. A conflict of paradigms. *Romani Studies* 5. 14. 2, 2004, s. 193–209.

³⁵ Uvozovky původní.

³⁶ HANCOCK, Ian. On the interpretation of the word: „porrajmos“ as holocaust. In: HAYES – Michael, ACTON, Thomas (ed.) *Travellers, Gypsies, Roma: The Demonisation of Difference*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2007, s. 53.

³⁷ Von dem KNESEBECK, Julia. *Roma Struggle for Compensation in Post-War Germany*, Hatfield, Hertfordshire: University Of Hertfordshire Press, 2011, s. 23–26. VIKOVÁ, Lada – ZÁVODSKÁ, Milada. Dokumentace genocidy Romů za 2. světové války v Československu – nálezořá zpráva: diskontinuita a kontinuita odhalování historie Romů po roce 1946. *Romano džaniben*. 23. 2, 2016, s. 107–124.

napsal: „(...) mnohé, ak nie drvivá väčšina z týchto textov [v ktorých sa pojem objavuje] bola sformulovaná nie-Rómami, ktorí nemajú príliš veľkú predstavu o rómskom jazyku, a použijú tento termín preto, že ho spopularizoval Hancock, robiac pri tom dojem, že je to 'tradičný' termín.“³³ Vyjádření, že se jedná o původní romský termín vycházející z romské historiografie, které Hancock nepotvrdil ani nikdy nevyvrátil, kritizují i další lingvisté.³⁴

Snaha mít něco svého

Hancock svou motivaci uvést do života termín, jenž by vyjadřoval specifický a zvrácený přístup nacistů k Romům, nezastírá, stejně jako nepřímou příznává analogii s hebrejským termínem *šoa*, označujícím genocidu Židů. Jeho výchozím argumentem je opomíjení ideologie čisté rasy nacistického Německa, která byla definována u dvou etnických skupin, Židů a Romů, v tzv. konečném řešení židovské otázky a konečném řešení cikánské otázky. Říká, že „žádná jiná skupina nebyla odsouzena k vyhlazení a k zaměření na „konečné řešení“³⁵ (...) To je případ, kdy je nutné vystoupit ze stínu historie někoho jiného (...) a dát [této hrůzně kapitole] název, (...) jimž je pro romský holocaust nejrozšířenější pojem *Porrajmos*.“³⁶ Vlastní pnutí, které při zkoumání romské historie Iana Hancocka motivovalo ke zpropagování pojmu *porajmos* tak, jak jej sám definuje, je ovšem pochopitelné, a to z několika důvodů. Pronásledování Romů z důvodu jejich etnické příslušnosti za druhé světové války je jedním z nejvýraznějších milníků (ne-

jen) romských dějin a bezpochyby i jedním z nejtragičtějších. Navíc trvalo desetiletí, než byli Romové vnímáni jako oběti genocidy, a v podstatě byla dlouho po válce i nadále udržována představa o Romech jako o asociálech, nikoliv jako o příslušnících etnické menšiny, natož obětích rasové perzekuce. Samotné označování Romů jako „asociálů“ mělo své opodstatnění zejména pro vytváření dojmu nežádoucích osob ve společnosti, jež vybočovaly a nezapadaly svým způsobem života či antropologickými rysy do tehdejšího vzorce. A byť byly celá nacistická kampaň a systematické pronásledování Romů, včetně jejich likvidace, prokazatelně rasistické, ve společnosti představa o „asociálech“ nadále přetrvávala. Jistou výjimku tvoří období těsně po válce, kdy se s Romy zacházelo stejně jako s ostatními osvobozenými vězni koncentračních táborů. Rasová podstata pronásledování však zůstávala opomíjena, a to nejen ze strany úředníků, ale také optikou historiků a celé veřejnosti.³⁷ Důležité je také vnímat toto silně zakořeněné nastavení společnosti i v souvislosti se současným obrazem Romů. Ten může být společností ovlivňován a virtuálně konstruován právě používáním určité terminologie. Signifikantním příkladem je v současnosti již pomalu zlidovělý přívlastek „nepřizpůsobivý“, jež je eufemistickým kryptonemem pro „asociála“, potažmo „cikána“, který s sebou nese ve společnosti převažující negativní konotace.

Dalším faktorem, který ovlivňuje touhu specificky pojmenovávat dějinné události, které Romy jako skupinu výrazně zasáhly, je snaha o zrovnopráv-

nění a podporu etnické identity. Vedle příkladu Hancocka a jeho *porajmos* se tak pokoušejí i jiní badatelé vyjádřit pronásledování Romů autentickými termíny jako například: *samudaripen* (hromadné vyvraždění),³⁸ *le Romengero murdaripen* (genocida Romů),³⁹ *berša bibahtale* (nešťastné roky),⁴⁰ *Pharajimos*⁴¹, *Parunipe*, *Praxonipe*,⁴² anebo *holokosto*, *holokausto*.⁴³ Přičemž u většiny z nich se jedná o individuální použití ze strany autorů, a jak sám Hancock uvádí, například termín *berša bibahtale* byl použit ve stejnojmenné publikaci (jež byla celá napsaná v romštině) autorů Grattana Puxona a Donalda Kenricka už v roce 1988,⁴⁴ tedy ještě před tím, než se Hancock rozhodl použít a rozšiřovat pojem *porajmos*.⁴⁵ Vzhledem k tomu, že publikace je napsaná v romštině, lze předpokládat, že autoři užili toto spojení spíše z nutnosti vyjádřit se romsky (aniž by sklouzli k přejímkám z majoritních jazyků) a zároveň, aby byla čtenářům jasně vymezena oblast, ke které se text vztahuje, tedy k druhé světové válce. U jiných ale bylo motivací explicitně vnést do diskuze alternativní variantu pro označování nacistické genocidy Romů (např. *samudaripen*)⁴⁶ versus problematickému *porajmos*, což spíše než o snaze přijít s nejhodnějším termínem vypovídá – podobně jako u dalších vnášených romských pojmů – o uvědomování si prostoru pro etnoemancipaci jednotlivých romských subetnických skupin v Evropě. Na druhé straně tato ambice nalézt a používat jednotný termín pro období druhé světové války, jež se týká Romů, má poněkud úzkou perspektivu. Tím, že v podstatě unifikuje představu o proná-

sledování Romů napříč celou Evropou, opomíjí dílčí historický vývoj v jednotlivých zemích, ve kterých měla perzekuce různé podoby. *Porajmos* nejen, že není schopno reflektovat pohled pamětníků (z různých zemí, různých romských skupin, dialektů), ale díky přiřizované utkvělé představě o tom, kdo a jakým způsobem se podílel na perzekuci, pomáhá opomíjet lokální spoluviníky. V jednotlivých zemích či regionech přispívá k obrazu Romů ve spárech Němců, nacistů, a přechází místní (ne-německé, ne-nacistické) spolupachatele. Takové terminologické zúžení, ačkoliv má své politické a emancipační opodstatnění, není schopno pojmut různorodý lokální vývoj. Současně výzkum holokaustu se zaměřuje kromě jiného i na specifické podoby genocidy v různých regionech Evropy. Alexander Korb například objasňuje situaci v Chorvatsku, kde ultranacionální a fašistické hnutí Ustaša využilo aktuální politikou ideologii a otevřeně se zaměřilo na masivní pronásledování a zabíjení Srbů (jejichž oběti se uvádí v počtu okolo 300 tisíc lidských životů), ve srovnání s čímž byli tamější Židé a Romové „až“ na druhém místě (okolo 30–40 tisíc mrtvých).⁴⁷ V českém prostředí se právě pro toto upozornění na dílčí zodpovědnost za genocidu Romů u místních, tedy českých úřadů, potažmo českého četnictva v bývalém „cikánském táboře“ v Letech u Písku a v Hodoníně u Kunštátu, stal romský holokaust pro část veřejnosti kontroverzním tématem.

K termínu „holocaust“

Důvod, pro jaký Ian Hancock a další iniciovali vznik specifického označení

³⁸ „What does „Samudaripen“ mean?“ [online]. [Archived from the original on 2006-06-20]. www.dosta.org

³⁹ HORVÁTHOVÁ, Jana (ed.). *Le Romengero murdaripen andro dujto baro mariben. Genocida Romů v době druhé světové války*. Praha: Slovo 21, 2003.

⁴⁰ HANCOCK, Ian. On the interpretation of the word: „porrajmos“ as holocaust. In: HAYES, Michael, ACTON, Thomas (ed.) *Travellers, Gypsies, Roma : The Demonisation of Difference*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2007, s. 54.

⁴¹ BÁRSONY, János – DARÓCZI, Ágnes. *Pharajimos : The Fate of the Roma During the Holocaust*. New York : The International Debate Education Association, 2008.

⁴² MARUSHIAKOVA-POPOVA, Elena Andreevna, POPOV, Veselin. Rethinking Roma holocaust: victims or/and victors. In: BUCHSBAUM, Thomas M., KAPRALSKI, Slawomir, *International symposium Beyond the Roma Holocaust : From Resistance to Mobilisation*. UNIVERSITAS: Krakow, 2017, s. 1.

⁴³ Jako přejímka z majoritního jazyka do romštiny.

⁴⁴ PUXON, Grattan - KENRICK, Donald. *Berša Bibahtale*. London: Romanestan Publication, 1988.

⁴⁵ HANCOCK, Ian. On the interpretation of the word: „porrajmos“ as holocaust. In: HAYES, Michael, ACTON, Thomas (ed.) *Travellers, Gypsies, Roma : The Demonisation of Difference*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2007, s. 54.

⁴⁶ „What does „Samudaripen“ mean?“ [online]. [Archived from the original on 2006-06-20]. www.dosta.org

⁴⁷ KORB, Alexander. A Mutipronged Attack. Ustaša Persecution of Serbs, Jews, and Roma in Wartime Croatia. In: WEISS-WENDT, Anton (ed.), *Eradicating Differences. The Treatment of Minorities in Nazi-Dominated Europe*. Cambridge: Cambridge Scholarly Press, 2010, s. 145–163.

⁴⁸ REJZEK, Jiří. Český etymologický slovník. Praha: Leda, 2001, s. 211.

⁴⁹ „Nazi genocide of European Jews in World War II, first recorded 1957, earlier known in Hebrew as Shoah „catastrophe“. (Překlad autorka textu). ONLINE ETYMOLOGY DICTIONARY [online]. [cit. 2018-11-12] <https://www.etymonline.com/word/holocaust>

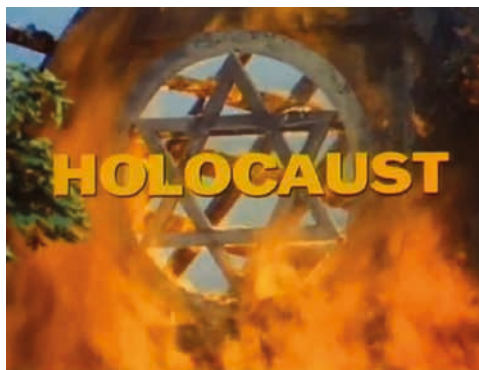
⁵⁰ PETRÁČKOVÁ, Věra - KRAUS, Jiří. a spol. *Akademický slovník cizích slov*. Praha: Academia, 1997, s. 294.

⁵¹ SVOZILOVÁ, Nada. Holocaust. *Naše řeč*. 74. 3, 1991, s. 162.

⁵² REJZEK, Jiří. Český etymologický slovník. Praha: Leda, 2001.

⁵³ MICHÁLEK, Emanuel. Ještě k původu slova holocaust. *Naše řeč*. 77. 5, 1994, s. 271.

⁵⁴ *The Holocaust* (1978, režie: Marvin J. Chomsky). Ve stejném roce vyšla v nakladatelství A Bantam Books (USA) stejnojmenná kniha. Český překlad této knihy srn. GREEN, Gerald, *Holocaust*. Praha: X-EGEM. 1994.

▲ Úvodní titulky k seriálu *The Holocaust* (1978, režie: Marvin J. Chomsky).

genocidy Romů za války, můžeme sledovat také na bázi terminologického výkladu pojmu *holocaust*. Ten se většinou vykládá jako „hromadné vraždění Židů za 2. světové války“. ⁴⁸ Anglický etymologický online slovník nabízí obdobný výklad: „Nacistická genocida evropských Židů za druhé světové války, poprvé zaznamenáno v roce 1957, dříve známé v hebrejštině jako *shoah*, tedy: katastrofa.“ ⁴⁹ V některých současných českých slovnících můžeme ale narazit i na výklad, v němž je rasová perzekuce jiného národa, byť ne jmenovitě, obsažena: „(v letech 1933–1945) vyhlazování Židů i příslušníků jiných národů n. národností nacisty; úplná zkáza, zničení vůbec.“ ⁵⁰

Z hlediska samotné etymologie: „(...) tento specializovaný, terminologizovaný výraz vznikl významovým zúžením; výchozí jsou širší, obecnější významy slova *holocaust*, známé od jazyků klasických až po některé moderní jazyky – zcela běžné jsou např. i v dnešní angličtině a francouzštině (uvádějí je i česko-anglické a česko-francouzské

slovníky). Vždy jde o nějaké vyhlazovací činy (mající často co dělat s ohněm), ať je to rituální oběť zápalná, či jakákoli velká, naprostá zkáza (zejména ohněm), katastrofa, apokalypsa, masakr, pogrom.“ ⁵¹ Termín pochází z řecké složeniny *holokaútōma*, tj. *hólos* (celý, úplný) a *kaíō* (spaluj), v latině pak jako *holocaustum*, tedy „zápalná oběť“. ⁵² V řečtině označoval pojem „rituální oběť, při níž se spalovalo celé obětované zvíře na znamení úplného darování Bohu, (...) termín *holocaustum* bohatě doložený v latinských textech však označuje nejen druh oběti, ale užívá se ho i obrazně o lidech a jejich chování.“ ⁵³

Kdy přesně se začal termín holocaust v kontextu druhé světové války používat, není zcela známé, téměř s určitostí se však dostává *holocaust* do celosvětového povědomí v době uvedení seriálu *The Holocaust* v roce 1978 v hlavní roli s Meryl Streep. ⁵⁴ Velký ohlas tohoto seriálu ovlivnil to, že se pojem dostával do veřejného života jako termín neoddelitelně spjatý s genocidou Židů, potažmo dalších skupin. Je ovšem nutno také dodat, že část věřících židů se s použitím tohoto termínu z teologických důvodů neztotožňovala a neztotožňuje. Oproti tomu při používání hebrejského termínu *šoa* (nebo pojmu *chubrn* značícího v jidiš „neštěstí“) můžeme mluvit, analogicky s romskou zkušeností a etnickým sebeuvědomováním, o důrazu na specifickou sociální zkušenost perzekuované skupiny.

Nicméně, po mezinárodním přijetí termínu *holocaust* odkazujícím na hrůzy hitlerovské genocidy, bylo nutné se s tímto pojmem terminologicky vypořá-

▲ České vydání knižní verze seriálu *The Holocaust* vyšlo v Praze pod názvem *Holocaust* v roce 1994.

dat, a to i v československém prostředí. Směrodatný průzkum používání termínu v současnosti absentuje, zajímavý přehled ale přinesl článek internetových stránek www.abchistory.cz věnující se *holocaustu* právě z terminologického hlediska.⁵⁵ Text obsahuje několik ukázek autentických novinových článků, jež o seriálu *Holocaust* informují a název překládají např. jako „vraždění“ (Pravda, Rudé právo, 1979) nebo „brutální vyhlazování židů“ (Pravda, list plzeňské KSČ, 1981).⁵⁶ Součástí in-

formování o seriálu je také dobová implicitní nebo otevřená protizápadní propaganda, která jakýkoliv podíl na osudech perzekuovaných lidí (včetně odsunu Němců ze Sudet) odmítá. Bylo by určitě velice zajímavé a přínosné podrobit výzkumu způsob, jakým média informují o *holocaustu* v průřezu poválečné historie, včetně vlivu na současné nastavení společnosti, a vůbec významu, jaký si *holocaust* s sebou nese. Z hlediska terminologie by bylo také vhodné provést rozbor toho, jak a pokud vůbec byli Romové (potažmo Židé) v desetiletích po konci války zahrnováni mezi oběti fašismu a anti-fašistického odboje. Významný historický pramen dokumentující genocidu Romů, jakož i vývoj postavení československých Romů v před a poválečném období, představují soubory archiválií vztahující se k získání Osvědčení dle zákona 255/1946 o poválečném odškodnění, jejichž společným jmenovatelem jsou žádosti, resp. osobní složky žadatelů (čítající tisíce dokumentů) zahrnující mimo jiné mimořádně cenná historická svědectví Romů. Ty představují významný zdroj pro další bádání a osvětlování nejen způsobu nacistického pronásledování či odbojářských počínů, ale i dlouhodobých snah Romů o zrovnoprávnění a emancipaci ve společnosti.⁵⁷ Jako na jeden z aktuálních přehledových pramenů, ze kterých je k této otázce možné také čerpat, lze odkázat na přehledovou studii historika Muzea romské kultury Dušana Slačky, která se zabývá lokací pomníků genocidy Romů na území ČR.⁵⁸

⁵⁵ Jaký je význam slova holocaust / holokaust. In: www.abchistory.cz [online]. [cit. 2018-11-12]. Dostupné z: <https://www.abchistory.cz/cl1801739066-jaky-je-vyznam-slova-holocaust---holokaust.htm>

⁵⁶ Tamtéž.

⁵⁷ VIKOVÁ, Lada – ZÁVODSKÁ, Milada. Dokumentace genocidy Romů za 2. světové války v Československu – nálezořá zpráva: diskontinuita a kontinuita odhalování historie Romů po roce 1946. *Romano džaniben*. 23. 2, 2016, s. 107–124. Odborným zpracováním a archivováním jednotlivých žádostí se v současné době zabývá Pražské fórum pro romské dějiny pod Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR.

⁵⁸ Jde o nepublikovaný materiál pro vnitřní potřebu MKČR. SLAČKA, Dušan. Paspport památných míst dějin romského holocaustu. (Nepublikovaný rukopis.) Profilový úkol č. 6/2017 Muzea romské kultury. Dostupný v Knihovně Muzea romské kultury, p. č. 600417.

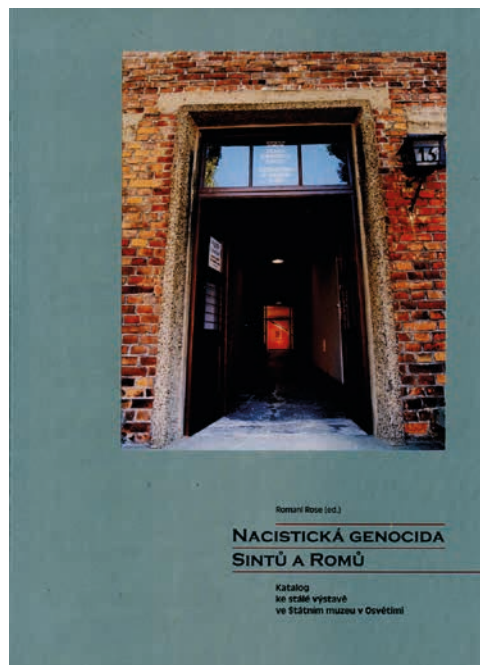
⁵⁹ Fenomén holocaust. *The Holocaust Phenomenon. Sborník mezinárodní vědecké konference. Praha-Terezín 6.-8. října 1999.* [Praha: s.n, 1999].

Diskurz „zapomenutého holocaustu“

Ačkoliv ve společenských vědách existuje definice pojmu *genocida*, jež charakterizuje cílené a systematické vyhubení určité skupiny lidí, je zároveň zřetelně patrná potřeba nalézt název, který by definoval specifickou, hrůznou etapu historie lidstva spojenou s genocidou. Termín „holocaust“, který figuroval zpočátku pouze jako mediální výraz, se rychle infiltroval do všech textů, které se nacismem a vyvražďováním Židů, Romů a dalších skupin zabývají.

V 90. letech, kdy se v ČR začalo vedle historického zpracování i veřejně hovořit o perzekučním jednání vůči Romům, dochází k určitým aktům „přijetí“ tragického osudu Romů za druhé světové války jako holocaustu, tedy genocidy páchané na etnicky definované skupině. S odkazem na přehlížení Romů a jejich ne příliš důležité role v dějinách, se pak nezřídka mluví o „zapomenutém“ či „neznámém“ holocaustu.

V roce 1999 se pod záštitou tehdejšího prezidenta České republiky, Václava Havla, uskutečnila mezinárodní vědecká konference Fenomén holocaust.⁵⁹ Cílem této třídenní konference bylo vyplnit nebo upozornit na mezery, které se v bádání, interpretaci či současném vyrovnávání u holocaustu objevují, a zároveň apelovat na vzdělávací a osvětový aspekt. Tři dny trvající konference byla v kontextu „zapomenutého“ holocaustu výjimečná, a to zejména proto, že genocida Romů v Protektorátu Čechy a Morava byla jedním ze stěžejních témat, kterými se přítomní zabývali, a to jak zastoupením českých odborníků, tak zahraničních expertů. Kromě sou-

▲ Český překlad katalogu *The national socialist genocide of the Sinti and Roma* (vydaného v Heidelbergu, 2003) vyšel v Praze v roce 2009.

hrnu historických událostí a souvislostí (např. soužití Romů a Židů) vyvstaly z konference i důležité výzvy směřované ven, k vyšším státním instancím, zejména v souvislosti s odstraněním vepřína z místa bývalého tzv. cikánského tábora v Letech u Písku či vzdělávacím a výukovým materiálům určeným pro základní a střední školy, jež jakoukoliv zmínku o holocaustu Romů v uplynulých desetiletích postrádaly. Pro poznání dějin byly přínosné příspěvky, které upozorňovaly na jednostranné interpretace, například při zpracování dokumentů. „Realita holocaustu nemůže být zredukována na historickou rekonstruk-

ci událostí, která by se opírala výlučně o dochované dokumenty pachatelů. Právě v případě Sintů a Romů často schází jakékoliv vědomí toho, že národně socialistické dokumenty zobrazují pohled vrahů. Nekritické přijímání těchto dokumentů bez další reflexe, jako kdyby to byla zdánlivá životní realita naší menšiny, vedlo v minulosti často k přebírání pomluv obětí vyslovovaných jejich vrahy. Se zdáním domnělé „objektivity“ byly dále předávány a upevňovány rasistické předsudky,“ uvádí ve svém příspěvku Romani Rose.⁶⁰ Zásady kritického nazírání na historické prameny a jejich interpretace se zřejmě držel i Jaroslav Pánek. V roce 2003 publikoval studii s názvem „První romský holocaust – česká cesta k jeho poznání“,⁶¹ ve které explicitně přirovnává situaci Romů v 17.-18. století v habsburské monarchii k *holocaustu*. Opírá se přitom kromě jiných materiálů o práci Evy Procházkové, která analyzovala a rekonstruovala více než 500 soudních procesů před českými a moravskými soudními tribunály.⁶² Kromě srovnání poměru rozsudků smrtí mezi neromskými a romskými delikventy a vůbec mimořádně krutého trestání romských mužů i žen jako jednu z evidentních analogií mezi první polovinou 18. století a dobou druhé světové války shledává také ve „zdrženlivém postoji obyvatelstva k počínání státní moci“,⁶³ což se jeví vzhledem k různorodým svědectvím pamětníků jako vágní argument. Zajímavý je i způsob, jakým Pánek pracuje s pojmem *holocaust*. Opomíjí totiž fakt, že termín se s perzekucí (Romů) začal spojovat až v době druhé světové války a pro danou dobu,

a terminologicky s ním pracuje jako s pojmem specifickým pro genocidu Romů v jakémkoliv časovém období: „... analogie mezi protiromským terorem za vlády Leopolda I. a Karla VI. na jedné straně a za nacismu na straně druhé je tak dalekosáhlá, že do [tohoto] období (...) lze položit projevy *prvního romského holocaustu*.“⁶⁴ Z historického hlediska ovšem v podstatě anachronicky používá slovní fráze typické (až ve 20. století) pro nacistickou ideologii čisté rasy k tomu, aby svou perspektivu nahlížející perzekuci Romů v habsburské říši formuloval: „Genocidní povahu počínání státu (...) nemění ani částečné zmírnění represe (...), jež v době nastupujícího osvětlenství reagovala na nedosažitelnost původně stanoveného cíle (tj. „očištění“ habsburských zemí od Romů)...“⁶⁵ nebo: „Avšak tendence k *vyhlazení* odlišné etnické a rasové skupiny tu byla politickou linií habsburské monarchie jasně dána...“⁶⁶ I přes rozporuplné formulace, které Pánek nastoluje a které by si jistě vyžadovaly podrobnější rozbor, mu nelze upřít ojedinělou tendenci propojování a začleňování dostupných poznatků do širšího společenského kontextu a snahu o „zařazení historie romské menšiny do vývoje české a (středo)evropské společnosti jako její plnohodnotné složky“.⁶⁷ *Holocaust* tak v textu může rezonovat přinejmenším jako pojem nedefinovaný časovým obdobím, ale přístupem vůči Romům, což otevírá prostor pro re-definici termínu nejčastěji chápáného a vykládaného jako vyvražďování Židů za druhé světové války.

V kontextu uvedeného lze vidět i spojení „zapomenutý holocaust“⁶⁸ v jiných

⁶⁰ Tamtéž, s. 146.

⁶¹ PÁNEK, Jaroslav. První romský holocaust – česká cesta k jeho poznání. In: DVOŘÁK, Tomáš a spol. *Milý Bore...* Brno: Historický ústav AV ČR, Historický ústav FF MU. Matice moravská, 2003.

⁶² Tamtéž, s. 346.

⁶³ Tamtéž, s. 348.

⁶⁴ Tamtéž, s. 347. Kurzíva je původní.

⁶⁵ Tamtéž, s. 347. Uvozovky původní.

⁶⁶ Tamtéž, s. 348. Kurzíva je původní.

⁶⁷ Tamtéž, s. 349.

⁶⁸ NEČAS, Ctibor. Neznámý holocaust. In: FRISTENSKÁ, Hana – LÁZNIČKOVÁ, Ilona – SULITKA, Andrej. *Neznámý holocaust: Příspěvky ze slavnostního odhalení pomníku romským obětem v Letech a ze semináře s mezinárodní účastí v Písku 13. května 1995*. Praha: Desetiletí výchovy k lidským právům v Praze, ve spolupráci s Muzeem romské kultury v Brně, 1995, s. 27.

⁶⁹ ROSE, Romani. *Nacistická genocida Sintů a Romů. Katalog ke stálé výstavě ve Státním muzeu v Osvětimi*. Praha: Romano džaniben. Argo, 2009, s. 9.

⁷⁰ Tamtéž.

⁷¹ Viz poznámka pod čarou č. 17.

⁷² Svaz Cikánů-Romů (1969–1973) – první romská společensko-kulturní organizace s cílem, mimo jiné, uctít památku obětí holocaustu, s působností v české části tehdejšího Československa; ve slovenské části to byl Zváz Cigánov-Rómov; O činnosti Komise bývalých vězňů koncentračních táborů, kterou Svaz Cikánů-Romů zřídil viz VIKOVÁ – ZÁVODSKÁ c. d., s. 117–121.

⁷³ Mezi zúčastněnými byl mj. i profesor Ctibor Nečas.

⁷⁴ Např. ve filmu Můj přítel Fabián (1953, režie Jiří Weiss) zaznívá píseň „*Aušvicate hi kher báro*“. T. j. jedna z vězeňských písní Romů.

⁷⁵ CHALK, Frank – JONASSOHN, Kurt. *The History And Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies*. Yale: Yale University Press, 1990, s. 370.

⁷⁶ „*coming out of the closet*“. Tamtéž, s. 371.

⁷⁷ Na Slovensku se perzekucí slovenských Romů za druhé světové války zabývá slovenská široká společnost seriózně až zhruba v posledních deseti letech.

⁷⁸ Původní název německy: The Zentralrat Deutscher Sinti und Roma. (anglicky: Central Council of German Sinti and Roma).

barvách. Na jedné straně můžeme hovořit o samotné interpretaci pojmu, která je obvykle redukována na genocidu Židů a „zapomíná“ na Romy jako na jeden ze dvou ústředních objektů „konečného řešení“ nacistů, na straně druhé spojení charakterizuje faktické ignorování genocidy Romů na všech úrovních poválečného vyrovnání, včetně postihu zločinů páchaných z rasových důvodů a odškodnění přeživších plynoucí z politické nevěle. „Ti, kdo přežili, byli podvedeni a nedostalo se jim ani morálně zaslouženého statutu občanů postižených nacistickou rasovou politikou, ani kompenzací. Ve většině případů jim nevrátili ani majetek uloupený nacisty,“ říká Romani Rose, ve svém úvodu publikace *Nacistická genocida Sintů a Romů*.⁶⁹ Situaci v celoevropském měřítku shrnuje: „Deportace Sintů a Romů do vyhlazovacích táborů se ospravedlňovaly jako opatření ‚kriminálně preventivního‘ rázu. (...) Ani v oblasti vědy a někdejších místech perzekuce, v památnících a vzpomínkových prostorech, nebyla situace lepší – genocida naší menšiny zde zůstala jen okrajovým tématem, hodným nanejvýš poznámky pod čarou.“⁷⁰ V České republice nebyla tragická historie českých a moravských Romů zcela neznámá, ale upřednostňovalo se především připomínání obětí politického (komunistického) odboje. Vědomí tragických osudů a válečné historie mezi přeživšími a pozůstalými žilo nadále, což z jejich strany přirozeně vedlo k aktivitám důstojného uctění památky obětí. Kromě kříže, který se objevuje ve filmu ze 60. let,⁷¹ byl zorganizován skupinou lidí z řad

romských pamětníků, aktivistů a členů Svazu Cikánů-Romů⁷² pietní akt u hromadného hrobu vězňů v Hodoníně u Kunštátu.⁷³ Jakkoli tyto aktivity sice v širší společnosti nezvedly vlnu zájmu, tak nepochybně svědčí o tom, že určité povědomí o pronásledování Romů ve veřejnosti (zejména v generacích, které prožily dobu války) bylo.⁷⁴ V Německu byly pokusy o upozornění na nacistické zločiny vůči Romům taky od konce 70. let, vedly však k mnohem větší pozornosti médií, a tím i majoritní společnosti. O Velikonocích roku 1980 zorganizoval zmiňovaný Romani Rose v bývalém koncentračním táboře Dachau hladovku dvanácti Sintů, kterou chtěl přispět k uznání genocidy Romů za druhé světové války. Týdení hladovka měla značnou mediální odezvu a výrazně dopomohla k oficiálnímu uznání zločinů z rasových důvodů v Německu. Do přímé souvislosti dávají autoři Chalk a Jonassohn⁷⁵ tento protest s uvedením miniseriálu *Holocaust*, který měl mimořádný mezinárodní ohlas, který neobešel ani Německo. A i když se objevily v seriálu jen nepatrné zmínky o Romech, pro mnoho Sintů, jak Chalk aspoň uvádí, to znamenalo „vyjít ze skříně“⁷⁶ a prolomit mlčení, moci veřejně přiznat svou etnicitu i pronásledování, jemuž byli podrobováni. I když je tomu třicet let od války, ve srovnání se situací v Čechách či na Slovensku⁷⁷ se v Německu relativně brzo začíná veřejně hovořit o romském holocaustu. V roce 1982 vzniká Centrální rada německých Sintů a Romů,⁷⁸ která má od té doby kontinuálně podstatnou mezinárodní roli v zastupování Romů.

Kdo jsou aktéři genocidy Romů?

S postupující osvětou a výrazným úsilím samotných Romů se situace mění a ve společnosti rezonuje, avšak i tady jsou v kontextu šíření povědomí o genocidě Romů perspektivy a jejich prezentace různé, a ne vždy prospěšné. Marushiakova a Popov si všímají několika cílů, které vedou Hancocka a další autory k mobilizaci. Některé jsou směřovány k budování společné (romské) identity, etnoemancipace a politické mobilizaci, jiné zas ke zvyšování povědomí o Romech v majoritní společnosti a k boji s anticiganismem.⁷⁹ Všímají si však kromě motivací i tendence vytvářet obraz Romů jako „věčných obětí“, přičemž toto nazírání na historii Romů (obecně) vytváří v konečném důsledku bariéry v adekvátním a výstižném vnímání a hodnocení romských dějin, stejně jako současného statusu Romů. Takový výčet perzekučního jednání vede často (paradoxně) k obrácené perspektivě, tedy k „obviňování obětí“, kdy u některých lidí vzniká podezření, že když jsou Romové po celá staletí všude pronásledováni, měla k tomu tehdejší společnost zřejmě důvod.⁸⁰

Ve snaze zobrazit Romy (jen) jako perzekuované lidi tak narazíme nejen na specifickou interpretaci historie a „hru s čísly obětí“, které vedou ke sporům mezi historiky a romskými aktivisty, ale také k absurdním případům dezinterpretace a vytváření folklórních příběhů, které pak veřejnost nekriticky přijímá jako historická fakta. Tím pak přispívá k profanování a banalizování historie.⁸¹ Jako příklad v českém prostředí může sloužit výše zmiňovaný

Paul Polansky, který sice hned na začátku vymezuje svou pozici amatérského historika, avšak díky reportážnímu stylu a deklarovanému statusu genealoga přesvědčivě manipuluje například s počtem romských vězňů internovaných do tábora v Letech u Písku. Při setkání s profesorem Ctiborem Nečasem, který se zarazil při téměř dvojnásobném počtu (2035) vězňů zaznamenaných Polanským, mu tento odpověděl, že je tam pár duplikátů a zahrnutí také neromští vězni z pracovního tábora.⁸² V jiné části knihy uvádí: „Do počítače jsme uložili (...) data více než 2000 romských vězňů tábora.“⁸³ Celou mediální kauzu mezi Polanským (a jeho zastánci) a odbornou veřejností reflektuje již zmiňovaná Jana Horváthová.⁸⁴ I přes velikou snahu vyvrátit některá tvrzení historicky podloženými fakty a výpověďmi pamětníků, příběhy o „tisících“ vězňů, či plynových komorách na půdě tábora mezi lidmi přezívají.

Jak si všímají Marushiakova a Popov: „Toto neustálé soustředění se na (pasivní) oběti nacistů ve snaze probudit v majoritní společnosti svědomí a přijmout zodpovědnost, však může mít negativní efekt viktimizace obětí a neregistruje možnost skutečně změnit obraz Romů ve společnosti. Nezřídka jsou v kontextu romské historie za druhé světové války opomíjeni aktivní účastníci antifašistického odboje, kteří byli jako partyzáni nebo vojáci v protihitlerovských armádách, bráni jako součást společnosti, ve které po staletí žijí.“⁸⁵ Nezbytnou a klíčovou část plastické mozaiky romské historie tvoří Romové jako autoři psaných historických pramenů. Příkladem může být osmnácti

⁷⁹ MARUSHIAKOVA-POPOVA, Elena Andreevna, POPOV, Veselin. Rethinking Roma holocaust: victims or/and victors. In: BUCHSBAUM, Thomas M., KAPRALSKI, Stawomir, *International symposium Beyond the Roma Holocaust: From Resistance to Mobilisation*. UNIVERSITAS: Krakow, 2017, s. 1–2.

⁸⁰ Tamtéž, s. 2–3.

⁸¹ Tamtéž, s. 3.

⁸² POLANSKÝ, Paul. *Tábor smrti Lety: Výšetřování začíná (1992–1995)*. [Hradec Králové]: Antifašistická akce, Československá anarchistická federace, Institut kritických studií, 2014, s. 298.

⁸³ Tamtéž, s. 487.

⁸⁴ HORVÁTHOVÁ, Jana. Fenomén Polansky. *Romano džaniben*. 22. 1, 2015, s. 87–104.

⁸⁵ MARUSHIAKOVA-POPOVA, Elena Andreevna – POPOV, Veselin. Rethinking Roma holocaust: victims or/and victors. In: BUCHSBAUM, Thomas M., KAPRALSKI, Stawomir, *International symposium Beyond the Roma Holocaust: From Resistance to Mobilisation*. UNIVERSITAS: Krakow, 2017, s. 5.

⁸⁶ Text je datován 1. 2. 1958 na základě dne, kdy byl doručen redakci Svazu protifašistických bojovníků, jako soutěžní příspěvek. Viz pozn. 88 níže.

⁸⁷ RŮŽIČKA, Leon, ZÁVODSKÁ – Milada, SADILOVÁ, Helena. Včera a dnes (Vzpomínka cikána na nacistické lágry). *Romano džaniben*. 20. 1, 2013, s. 141–155.

⁸⁸ SERINEK, Josef – TESAŘ, Jan. *Česká cikánská rapsodie*. Praha: Triáda, 2016.

⁸⁹ Například Růžena Danielová (1904–1988), jejíž dceři Magdaléně (1925–1943) vesničané uspořádali svatbu s místním neromským chlapcem ve snaze zabránit jejímu zařazení do transportu. Viz NEČAS, Ctibor – HOLÝ, Dušan. *Žalující píseň*. Ústav lidové kultury, 1993; Jožka Kubík (1907–1978), významný houslový primáš, který se za podpory okolního obyvatelstva vyhnul transportu. Viz HOLÝ, Dušan. *Mudrosloví primáše Jožky Kubíka*. Editio Supraphon. Praha, 1984. Nebo Emilie Machálková (1926–2017) přeživší holokaustu. Viz KOZÁKOVÁ, Karolína – MACHÁLKOVÁ, Elina. *Memoáry romských žen*. Muzeum romské kultury. Brno, 2004; Na Slovensku, kde byli Romové v dřívější většině po několik staletí usedlí a nepostradatelní v profesní struktuře slovenské vesnice, se mnoho starostů obcí v případě proticikánských opatření svých místních Romů zastávalo a třeba i odmítalo nařízení plnit. Viz HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. *Po Židoch Cigáni*. Triáda, 2005. s. 53–55.

⁹⁰ Pražské fórum pro romské dějiny. Romani Histories [online]. [cit. 2018-11-12]. Dostupné z: <http://www.romanihistories.usd.cas.cz/cs/>

stránkový elaborát, ručně sepsaný převyšším a bývalým vězněm nacistických táborů, Leonem Růžičkou, z roku 1958,⁸⁶ v němž popisuje svůj osud v předválečném i válečném období, i směr, jakým se ubíral po roce 1945.⁸⁷ Anebo vzpomínky Josefa Serynka, zvaného Černý partyzán, který utekl z tábora v Letech u Písku, angažoval se v odboji a založil partyzánskou skupinu Čapajev. Jeho narativ vycházející z nahrávaných a zapsaných vzpomínek, jako i rozsáhlé komentáře a historické souvislosti zpracoval do trojsvazkové publikace Jan Tesař.⁸⁸ Tito autoři a jejich práce jsou nejen důležitým zdrojem unikátních svědectví, ale přináší přidanou hodnotu v konceptualizaci a zpracování historických událostí, o kterou mnozí badatelé přichází anebo ji přehlížejí. Dalším prvkem, který stojí mimo zorné pole výzkumníků, jsou i pokusy neromských lokálních obyvatel o záchranu „svých“ Romů, se kterými žili před válkou v symbióze a udržovali dobré vztahy.⁸⁹ Také tato perspektiva může vrhnout jiné světlo na vnímání jednak dlouhodobě usedlých Romů a jednak tzv. etnických Čechů nebo Slováků, kteří se postavili na stranu obětí perzekuce.

Závěr

Oba termíny, jak *porajmos* tak i *holokaust* získaly v uplynulých desetiletích své významové nálepky, které jdou jen stěží strhnout. Tím, že jsou (zejména ze strany médií) sémanticky minimalizované a obírané o všechny další okolnosti, včetně přijetí perspektivy pamětníků a plnohodnotného uznání romských aktérů (a romskými aktéry), a dále se

v této podobě recyklují, brání rozhlédnout se za horizont stereotypního pojetí samotné historie. Otevřená debata, byť by se zdála být pro svoje zaměření na terminologické označování perzekuce marginální a z hlediska současného postavení Romů možná i banální, ovšem dobře odráží pojetí celé romské historie, potažmo genocidy Romů jako její součásti, kterou pořád uchopujeme v černobílých barvách a z různých mocenských perspektiv.

V článku popsané terminologické spory úzce souvisí s různorodými perspektivami, které, než aby rozporovaly, vlastně odkrývají mnohovrstevnatost událostí, za které ony nálepky dosazujeme. Proto jsou v kontextu romských dějin, potažmo Romů v období druhé světové války, potřebné oba přístupy. Etnoemancipační, ze kterého je zřejmá specifická a nepřenositelná zkušenost Romů, a současně kontextuální přístup, který včlenění nacistickou perzekucí Romů do širších historických souvislostí druhé světové války – a nebude zaujímat pozici okrajového tématu, ale naopak posílí například debatu nad statutem Romů jako odrazem rovnováhy celé společnosti. K tomu, abychom docílili skutečné integrace a aby společnost nevnímala romské dějiny jako periferní téma mimo „vlastní“ historii, je potřebná změna celkové perspektivy, jakou na tyto dějiny nahlížet. A sice nikoliv separátně, ale jako na součást historického výzkumu v daném regionu. Pro podporu tohoto pojetí romské historie vznikla například platforma při Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, Pražské fórum pro romské dějiny,⁹⁰ jež usiluje o zdůraznění význa-

mu historie Romů v kontextu komplexní evropské historie a jejích současných společností. „Důležité je vnímat romské dějiny jako součást dějin širších. Někteří historici píší i velmi kompetentně o dějinách Romů, ale popisují je jako nějakou oddělenou, zvláštní skupinu, jako kdyby ty dějiny byly uzavřené samy do sebe,“ vysvětlila Helena Sadílková, vedoucí romistiky na FF UK a koordinátorka aktivit Pražského fóra.⁹¹ Způsob, který se v zájmu skutečné integrace romské historie (romského tématu, Romů) nabízí, je tedy, zdá se, v dekonstrukci našeho vnímání a konceptualizace těchto témat. Verbálním vyjádřením a popisem daných věcí realitu nejen popisujeme, ale i konstruujeme, vytváříme. Příklad, jak nebezpečné může být ono „slovíčkaření“, uvádí třeba Ian Hancock popisující situaci v Americe v osmdesátých letech (v době vzniku rukopisu knihy *Země utrpení*), kde vládní instituce vysvětlují protiromské zákony a nepříznivé zobrazování Romů v učebnicích či dětské literatuře tím, že „Cikáni“ figuruující v těchto pramenech nemají se stejnojmennou etnickou skupinou žijící v USA nic společného.⁹² V tomto případě je mocenská perspektiva evidentní, jinde tomu tak být nemusí a identifikovat rizika není vždy jednoduché, avšak u romské historiografie byl měl být „kontext“ jedním z klíčových aspektů bádání. Neodsouvat Romy na periferii dějin, jako marginální nebo nanejvýš exotickou záležitost, ale zasadit do „velkých“ dějin, kterých Romové jsou (a byli) neoddělitelnou součástí.

⁹¹ SLAČÁLEK, Ondřej. Upírané dějiny Romů. Rozhovor s Kateřinou Čapkovou, Helenou Sadílkovou a Pavlem Balounem. SALON. Právo. 11. 4. 2018 [cit. 2018-11-12]. Dostupné z: <https://www.novinky.cz/kultura/salon/468655-upirane-dejiny-romu-rozhovor-s-katerinou-capkovou-helenou-sadilkovou-a-pavlem-balounem.html>

⁹² HANCOCK, Ian. *Země utrpení: Dějiny otroctví a pronásledování Romů*. Praha: Signeta, 2001, s. 9.

Použité zdroje:

Literatura

- BÁRSONY, János – DARÓCZI, Ágnes. *Pharrajimos: The Fate of the Roma During the Holocaust*. New York : The International Debate Education Association, 2008.
- Fenomén holocaust. The Holocaust Phenomenon. Sborník mezinárodní vědecké konference. Praha-Terezín 6.–8. října 1999*. [Praha: s.n, 1999].
- FULMEK, Romano Ervin. Slovo porrajimos / porrajmos z jazykového hľadiska. In: KUMANOVÁ, Zuzana, MANN, Arne, B. (ed.) *Nepřiznaný holocaust. Rómovia v rokoch 1939–1945*. Bratislava: Občianske združenie In minorita, Slovenské národné múzeum, Ústav etnológie SAV, 2007, s. 53.
- GREEN, Gerald. *Holocaust*. Praha: X-EGEM, 1994.
- HANCOCK, Ian. A Glossary of Roman Terms. *The American Journal of Comparative Law*. 45. 2, 1997, s. 329–344.
- HANCOCK, Ian. *Země utrpení: Dějiny otroctví a pronásledování Romů*. Praha: Signeta, 2001.
- HANCOCK, Ian. On the interpretation of the word: „porrajmos“ as holocaust. In: HAYES, Michael, ACTON, Thomas (ed.) *Travellers, Gypsies, Roma : The Demonisation of Difference*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2007, s. 53–57.
- HORVÁTHOVÁ, Jana (ed.). *Le Romengero murdaripen andro dujto baro mariben. Genocida Romů v době druhé světové války*. Praha: Slovo 21, 2003.
- HORVÁTHOVÁ, Jana. Fenomén Polansky. *Romano džaniben*. 22. 1, 2015, s. 87–104.
- HORSÁKOVÁ, Monika. *Dějiny na vlastní kůži II. Unikli jistě smrti – přežili Porajmos. Projekt „Moderní dějiny do škol“*. Ostrava: Občanské sdružení Pant, 2015.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena – Hana, ŠEBKOVÁ – Hana, ŽIGOVÁ, Anna. *Romsko-Český a Česko-Romský kapesní slovník*. Praha: Nakladatelství Fortuna, 2001.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena (ed.). *Po Židoch Cigáni*. Praha: Triáda. 2005.
- CHALK, Frank – JONASSOHN, Kurt. *The History And Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies*. Yale: Yale University Press, 1990.
- KAPRALSKI, Slawomir. *Naród z popiołów. Pamięć zagłady a tożsamość Romów*. Warsaw: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2012.
- KAPRALSKI, Slawomir – MARTYNIAK, Maria – TALEWICZ-KWIATKOWSKA, Joanna. *Voices of Memory 7. Roma in Auschwitz*. Oswiecim: Auschwitz-Birkenau State Museum, 2011.
- KORB, Alexander. A Mutipronged Attack. Ustaša Persecution of Serbs, Jews, and Roma in Wartime Croatia. In: WEISS-WENDT, Anton (ed.). *Eradicating Differences. The Treatment of Minorities in Nazi-Dominated Europe*. Cambridge: Cambridge Scholarly Press, 2010, s. 145–163.
- KUMANOVÁ, Zuzana. Niekoľko poznámok k projektu *Ma bisteren!*. *Romano džaniben*. 20. 2, 2013. s. 97–107.
- MANN, Arne B. Kauza holocaust verzus

- porrajmos. In: KUMANOVÁ, Zuzana, MANN, Arne, B. (ed.) *Pripomínanie rómskeho holocaustu*. Bratislava: In Minorita, 2014, s. 47–52.
- MARUSHIAKOVA-POPOVA, Elena Adreevna – POPOV, Veselin. Rethinking Roma holocaust : victims or/and victors. In: BUCHSBAUM, Thomas M. – KAPRALSKI, Sławomir, *International symposium Beyond the Roma Holocaust: From Resistance to Mobilisation*. UNIVERSITAS: Krakow, 2017.
- MATRAS, Yaron. A conflict of paradigms. *Romani Studies* 5. 14. 2, 2004, s. 193–209.
- MICHÁLEK, Emanuel. Ještě k původu slova holokaust. *Naše řeč*. 77. 5, 1994, s. 271–272.
- NEČAS, Ctibor. Cikánská otázka v letech 1938–1942. *Časopis Matice moravské*. 91. 3-4, 1972, s. 305–315.
- NEČAS, Ctibor. Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939–1945. In: *Spisy Pedagogické fakulty UJEP v Brně*. sv. 19, BRNO: UJEP, 1981.
- NEČAS, Ctibor. Neznámý holocaust. In: FRIŠTENSKÁ, Hana – LÁZNIČKOVÁ, Ilona – SULITKA, Andrej. *Neznámý holocaust: Příspěvky ze slavnostního odhalení pomníku romským obětem v letech a ze semináře s mezinárodní účastí v Písku 13. května 1995*. Praha: Desetiletí výchovy k lidským právům v Praze ve spolupráci s Muzeem romské kultury v Brně, 1995, s. 27–35.
- NEČAS, Ctibor. *Andr'oda taboris. Věžňové protektorátních cikánských táborů 1942–1943*. Brno: Městský výbor ČSPB, 1987.
- NEČAS, Ctibor. *Aušvicate hi khér báro: Čeští vězňové cikánského tábora v Osvětimi II-Brzezince*. Brno: Masarykova univerzita, 1992.
- NEČAS, Ctibor – HOLÝ, Dušan. *Žalující píseň*. Strážnice: Ústav lidové kultury, 1993.
- NEČAS, Ctibor. Odpověď Paulovi J. Polanskému. *Most*. 19-20, 1996, s. 13.
- NEČAS, Ctibor. Correspondence. *Journal of the Gypsy Lore Society*. 5. 7, 1997, s. 51–53.
- NEČAS, Ctibor (ed.). *Nemůžeme zapomenout = Našti bisteras: nucená táborová koncentrace ve vyprávněných romských pamětníků*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 1994.
- PÁNEK, Jaroslav. První romský holocaust – česká cesta k jeho poznání. In: DVOŘÁK, Tomáš a spol. *Milý Bore*. Brno: Historický ústav AV ČR, Historický ústav FF MU. Matice moravská, 2003.
- PETRÁČKOVÁ, Věra – KRAUS, Jiří. a spol. *Akademický slovník cizích slov*. Praha: Academia, 1997.
- POLANSKY, Paul. Czechoslovakian Romanies from 1938-1945. (by Ctibor Nečas). *Journal of the Gypsy Lore Society*. 5. 6, 1996 (book reviews), s. 107–110.
- POLANSKY, Paul. *Tíživé mlčení. Svědectví těch, kteří přežili Lety. Vzpomínky vězňů romského koncentračního tábora v Letech*. Praha: G plus G, 1998.
- POLANSKY, Paul. *Tábor smrti Lety: Vyšetřování začíná (1992–1995)*. [Hradec Králové]: Antifašistická akce, Československá anarchistická

- federace, Institut kritických studií, 2014.
- PUXON, Grattan – KENRICK, Donald. *Berša Bibahtale*. London: Romane-stan Publication, 1988.
- REJZEK, Jiří. Český etymologický slovník. Praha: Leda, 2001.
- ROSE, Romani. *Nacistická genocida Sintů a Romů. Katalog ke stálé výstavě ve Státním muzeu v Osvětimi*. Praha: Romano džaniben. Argo, 2009.
- RŮŽIČKA, Leon – ZÁVODSKÁ, Milada – SADÍLKOVÁ, Helena. Včera a dnes (Vzpomínka cikána na nacistické lágry). *Romano džaniben*. 20. 1, 2013, s. 141–155.
- SERINEK, Josef – TESAŘ, Jan. *Česká cikánská rapsodie*. Praha: Triáda, 2016.
- SLAČÁLEK, Ondřej. Upírané dějiny Romů. Rozhovor s Kateřinou Čapkovou, Helenou Sadílkovou a Pavlem Balounem. *SALON. Právo*. 11. 4. 2018 [cit. 2018-11-12]. Dostupné z: <https://www.novinky.cz/kultura/salon/468655-upirane-dejiny-romu-rozhovor-s-katerinou-capkovou-helenou-sadilkovou-a-pavlem-balounem.html>
- SVOZILOVÁ, Naďa. Holocaust. *Naše řeč*. 74. 3, 1991, s. 162–163
- VALENTA, Jaroslav. Mediální debata o táboru v Letech očima historika. In: *Historikové a kauza Lety*. Praha: Historický ústav AV ČR. Academia, 1999. s. 9–15.
- VIKOVÁ, Lada, ZÁVODSKÁ, Milada. Dokumentace genocidy Romů za 2. světové války v Československu – nálezová zpráva: diskontinuita a kontinuita odhalování historie Romů po roce 1946. *Romano džaniben*. 23. 2, 2016, s. 107–124.
- Von dem KNESEBECK, Julia. *Roma Struggle for Compensation in Post-War Germany*, Hatfield, Hertfordshire: University Of Hertfordshire Press, 2011.
- ZÁVODSKÁ, Milada – LHOTKA, Petr. Profesor Ctibor Nečas – historik a zakladatel vědeckého zkoumání holocaustu Romů. *Romano Džaniben*. 20. 1, 2013, s. 7–19.
- ZDAŘILOVÁ, Eva. *Proces odškodňování obětí romského holocaustu v České republice*. Bakalářská práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2007.

Internetové odkazy

- Hodonín u Kunštátu. <https://hodonin-pamatnik.cz/soucasnost/> [online]. [cit. 2018-11-12]. Dostupné z: <https://hodonin-pamatnik.cz/soucasnost/>
- Holocaust (TV seriál). In: *www.csfd.cz* [online]. [cit. 2018-11-12]. Dostupné z: <https://www.csfd.cz/film/85238-holocaust/prehled/>
- Jaký je význam slova holocaust / holokaust. In: *www.abchistory.cz* [online]. [cit. 2018-11-12]. Dostupné z: <https://www.abchistory.cz/cl1801739066-jaky-je-vyznam-slova-holocaust--holokaust.htm>
- Pražské fórum pro romské dějiny. *Romani Histories* [online]. [cit. 2018-11-12]. Dostupné z: http://www.romanihistories.usd.cas.cz/cs/Lety_u_Pisku. <https://letypamatnik.cz/soucasnost/> [online]. [cit. 2018-11-12]. Dostupné z: <https://letypamatnik.cz/soucasnost/>

cz/soucasnost/

ONLINE ETYMOLOGY DICTIONA-

RY [online]. [cit. 2018-11-12]. <https://www.etymonline.com/word/holocaust>

PORAJMOS / POPÍRÁNÍ: *Vzdělávací web věnovaný problematice popírání romského holocaustu*[online]. [cit. 2018-11-12]. Dostupné z: www.nepopirej.cz

ROMLEX, lexical database [online]. [cit. 2018-11-12]. <http://romani.uni-graz.at/romlex/>

„What does „Samudaripen“ mean?“ [online]. [Archived from the original on 2006-06-20]. www.dosta.org

Jiné zdroje

SLÁČKA, Dušan. *Pasport památných míst dějin romského holocaustu*. (Nepublikovaný rukopis.) Profilový úkol č. 6/2017 Muzea romské kultury. Dostupný v Knihovně Muzea romské kultury, p. č. 600417.